

CONSIDERAȚII PRIVIND CELE MAI VECHE MONUMENTE CREȘTINE DE LA TOMIS

I. BARNEA

Cu aproape două decenii în urmă, unul din cei mai buni specialiști în domeniul arheologiei creștine, pornind să identifice monumentele creștine din Grecia dinainte de Constantin cel Mare, încheia rezultatul cercetărilor sale cu următoarele cuvinte: „Si on voulait conclure, on pourrait donc dire, qu'à l'époque préconstantinienne, en Grèce, bien qu'il existât des communautés vivantes, les chrétiens n'ont pas laissé de traces importantes. Leur vie religieuse ne se distinguait pas de la vie païenne par des traits très prononcés; elle évoluait en marge de la population païenne“¹. Același lucru s-ar putea spune despre *Scythia Minor*, în general, și despre *Tomis*, în special, unde, deși nu existau comunități creștine ca acelea întemeiate de apostolul Pavel în Grecia, totuși numărul mare de martiri creștini înregistrați de textele Martirologiilor în această provincie de frontieră a Imperiului roman și în primul rând în orașul său de reședință, arată cât de mult se răspândise creștinismul pe teritoriul dintre Dunăre și Pontul Euxin.

O cunoscută stea funerară din prima jumătate a secolului al III-lea, de la *Tomis*, (MNA, inv. L., nr. 1057), care ne informează că soția cu numele *Matrona* n-a fost înmormântată alături de soțul și cei doi copii ai săi, „schimbîndu-și părerea“ (($\delta\acute{o}\xi\alpha\nu\ \acute{\alpha}\mu\epsilon\tau\alpha\mu\acute{\epsilon}\nu\eta\varsigma$), credem că nu poate constitui un document sigur (D. Russo), dar nici nu poate fi exclusă ca un indiciu despre existența unei comunități creștine la *Tomis*, căreia aceasta îi aparținea (L. Robert)². Fără să împărtășim părerea lui D. Russo, după care cuvîntul $\delta\acute{o}\xi\alpha$ înseamnă aici „religie“, ne punem totuși întrebarea dacă *Matrona* n-a mai fost de acord să fie înmor-

¹ D. I. Pallas, în *Cahiers Archéologiques*, XXIV (1975), p. 19 (studiu redactat în 1972).

² *Inscriptiones Scythiae Minoris graecae et latinae*, II (Iorgu Stoian — Al. Suceveanu), București, 1987, nr. 372 (208), cu bibliografia.

mîntată la un loc cu membrii familiei sale tocmai pentru că devenise creștină? Nelipsit de însemnătate în acest sens pare și faptul că, spre deosebire de soț (Hylas) și cei doi copii (Hermogenes și Panthera), care purtau nume grecești, ea purta numele roman și poate chiar creștin, Matrona.

O stelă funerară din sec. III—IV, decorată în partea superioară cu un fronton triunghiular, în mijlocul căruia este reprezentat un porumbel ciugulind dintr-un strugure, iar la sfîrșitul inscripției cu figura mică a unui presupus pește (frunză de iederă?), — nu poate fi socotită creștină, deoarece la aceasta se împotrivesc reprezentarea celor trei busturi în relief, în chenarul dreptunghiular de sub fronton și textul grec în versuri al epitafului, din care nu rezultă un astfel de caracter. Același lucru se poate spune despre o altă stelă funerară fragmentară, datată la începutul secolului al IV-lea, cu o inscripție greacă în versuri, al cărei fronton este împodobit cu un porumbel, pasăre reprezentată ca simbol al sufletului celui defunct, mai întîi pe monumente funerare păgine³. În schimb, o a treia stelă funerară, în limba latină, de la începutul secolului al IV-lea, al cărei fronton arcuit este decorat cu o rozetă, cuprinde pe lîngă expresii funerare specific păgine (*Fatum conplevit durus, iterum Elysiis coventuri, ave vale, viator*), și expresia *spiritum Deo red(d)ere*, care-i arată caracterul creștin⁴.

Textul lapidar al unui epitaf din sec. IV—V se deosebește net de inscripțiile funerare de mai înainte, caracterul lui creștin fiind mai presus de orice îndoială, deși pe fragmentul de placă de marmură ce se păstrează, nu se află semnul crucii sau al vreunei monograme creștine. Din cele trei cuvinte fragmentare pe care le cuprinde, rezultă însă clar că inscripția a fost așezată la mormîntul mai vechi sau refăcut al unui martir și episcop, probabil Titus sau Philus (?), episcopul tomitan martirizat în timpul persecuției lui Licinius, din anii 319—320⁵.

Contemporane cu acest epitaf sînt trei inscripții, dintre care una funerară, în limba latină, și două votive, în limba greacă. Caracterul creștin al primei dintre acestea se desprinde din textul ei, care ne face cunoscut că lespedeaa a fost așezată de un soț (numele nu se păstrează), pe cînd era încă în viață, la mormîntul soției sale Theodule („slujitoare lui Dumnezeu“), fiica preotului cu nume atît de roman, Patricius⁶. A doua inscripție este săpată pe marginea din față a unui bloc de calcar cioplit în formă de masă cu două picioare mari, folosit ca masă pentru agape, într-o capelă funerară din cimitirul roman existent în zona magaziiilor fostei gări din Constanța. Textul menționează pe un oarecare

³ I. Barnea, *Les monuments paléochrétiens de Roumanie*, Città del Vaticano, 1977, p. 33—34, nr. 1—2; idem, *Pontica*, 10 (1977), p. 274, nr. 3; Em. Popescu, *Inscripțiile grecești și latine din secolele IV—XIII descoperite în România*, București, 1976, nr. 18—19 (cu bibliografia).

⁴ I. Barnea, *Les monuments...*, p. 35—36, nr. 3; Em. Popescu, *op. cit.*, nr. 21.

⁵ I. Barnea, *op. cit.*, p. 36—37, nr. 4; Idem, *Arta creștină în România*, I, București, 1979, p. 44, nr. 2; Em. Popescu, *op. cit.*, nr. 22.

⁶ I. Barnea, *Les monuments...*, p. 39—40, nr. 7; Em. Popescu, *op. cit.*, nr. 27.

Dinias, după nume traco-dac, de curînd creștinat, care, în semn de recunoștință, închină obiectul „fericitului Timotei“, poate chiar episcopul tomitan cu acest nume, care l-a botezat, și care a participat la sinodul al III-lea ecumenic de la Efes (431), fiind după aceea înmormîntat în încăperea amintită. În afară de text, caracterul creștin al mesei monolite este subliniat de reprezentarea unui porumbel la mijlocul primului rînd și a unui pește la sfîrșitul celui de al doilea rînd al inscripției, la care

pare să se adauge monograma numelui lui Hristos () la mijloc, de-

desubtul textului acesteia⁷. A treia inscripție ne destăinuie că fragmen-
tul de bloc din calcar, pe care se află, făcea parte dintr-un „altar (jertfelnic, prestol) al creștinilor“. Deasupra ei, la mijloc, se distinge mono-

grama numelui lui Hristos (). Din păcate, nu cunoaștem locul de

unde provine, pentru a putea măcar presupune căreia din bazilicile creștine din Tomis a aparținut acest prestol. El ar putea constitui și un argument pentru datarea bazilicii respective.

Seria inscripțiilor tomitane continuă cu alte exemplare din sec. IV—V și după aceea din sec. V și VI, acestea de pe urmă fiind cele mai numeroase, asupra caracterului creștin al tuturor ne mai existînd vreo îndoială.

Dacă despre cele mai vechi inscripții creștine din Tomis avem dovezi mai mult sau mai puțin precise, în schimb, cu privire la cele mai vechi locașuri de cult creștin documentarea noastră este destul de săracă. Relatînd despre trecerea prin Tomis a împăratului Valens, în anul 368, cu prilejul expediției contra goților de la nordul Dunării, istoricul Sozomen (*Hist. eccl.* VI, 21) ne informează că el a căutat să impună și în capitala Sciției Minor erezia ariană, al cărei adept era. Intrînd în biserica (ἐκκλησία) în care se afla episcopul Brettanion și îndemnîndu-l să adopte învățătura greșită a lui Arie, acesta s-a opus și a părăsit locașul sfînt în care se găsea, ducîndu-se în altă biserică, unde poporul dreptcredincios l-a însoțit. Cel mai probabil, prima biserică, în care a intrat și Valens, era catedrala orașului, iar cea de a doua, o altă biserică din cetate, sau poate chiar din afara ei. Din cele șapte bazilici creștine identificate pînă acum la Tomis, nu putem spune care va fi fost catedrala în care se afla episcopul Brettanion la sosirea lui Valens. Fără îndoială că ea era situată în interiorul incintei vechi a cetății romane-bizantine. Judecînd după poziția pe faleza înaltă dinspre portul antic și după cripta mare de sub altar a bazilicii ce se înalță pe locul clădirii de astăzi⁸ a liceului nr. 2 („Mihail Eminescu“), de pe str. Traian, ne însușim ipoteza lui Vasile Barbu că, în a doua jumătate a secolului al IV-lea aceasta va

⁷ I. Barnea, *op. cit.*, p. 37—39, nr. 5; Idem, *Arta creștină..*, p. 56—57; Em. Popescu *op. cit.*, nr. 25.

⁸ I. Barnea, *Les monuments..*, p. 62, nr. 29; Idem, *Arta creștină..*, p. 58, 2; Em. Popescu, *op. cit.*, nr. 10.

fi fost catedrala Tomisului, poate chiar prima biserică episcopală a Scitiei Mici. În sprijinul acestei ipoteze sînt de menționat unele fragmente arhitectonice din sec. IV—V, pardoseala de mozaic și, în general, modul mai îngrijit în care a fost construită bazilica și cripta dedesubtul ei⁹. După descoperirea în 1989, pe faleza din partea de NE a peninsulei, a temeliiilor celei mai mari bazilici cunoscute pînă acum la Tomis, considerată chiar cea mai mare din Dobrogea (inedită), ne întrebăm cît de veche este această construcție și care era rolul ei în viața creștină a locuitorilor metropolei Scitiei Mici? Oricum, în momentul de față nu putem indica o a doua bazilică tomitană din a II-a jumătate a secolului al IV-lea, cea în care s-a refugiat episcopul Brettanion cu credincioșii săi. Bazilica denumită „mare” din sectorul de vest al cetății Tomis, a fost probabil catedrala ierarhilor tomitani din secolul al VI-lea¹⁰.

În afară de inscripțiile funerare amintite la început, date deosebit de importante cu privire la începuturile creștinismului la Tomis au fost culese din numeroase morminte creștine (cîteva sute), descoperite în cele cinci cimitire ce se întindeau, potrivit legii, în afara incintei cetății romane și romano-bizantine, începînd de la faleza din partea de nord-est, pînă la cea de sud-vest a peninsulei, de obicei de o parte și de alta a drumurilor care duceau la nord spre *Histria*, *Capidava* și *Ulmetum*, la vest spre *Axiopolis* și *Tropaeum Traiani*, iar la sud spre *Callatis*. Dintre toate, o mențiune aparte merită cavoul cu picturi descoperit în februarie 1988, în cimitirul roman ce se întindea pe faleza înaltă de la NE de incinta tomitană. Ca și pe inscripțiile funerare cu conținut și decor comun religiei păgîne greco-romane și celei creștine, și aici reprezentările anumitor păsări (porumbei, păuni, potîrnichi) și animale (iepure), pot fi tot atît de bine simboluri păgîne și creștine. La fel și banchetul funerar, cînd nu poartă nici un semn sau inscripție specific creștină. Ceea ce a determinat pe descoperitori să-i atribuie pe bună dreptate caracter creștin, sînt mormintele din interiorul cavoului, orientate creștinește. Pe baza stilului naturalistic al bogatului decor floral și faunistic, combinat cu ornamente geometrice, și al puținelor piese de inventar, găsite în morminte, cavoul a fost datat în a doua jumătate a secolului al IV-lea, făcîndu-se observația că el a fost folosit pentru înmormîntări o perioadă mai îndelungată¹¹.

În sprijinul ipotezei despre caracterul creștin al cavoului de la Constanța adăugăm că în catacomba „Santi Pietro e Marcellino” de la Roma, unde se află cele mai multe scene ale banchetului (ospătului) funerar (euharistic), una dintre acestea, reprezentînd cinci persoane șezînd la o masă rotundă și cîte o persoană în picioare, de o parte și de alta, servind pe cei ce se ospătează, se aseamănă cel mai mult cu scena

⁹ V. Barbu, *Tomis, orașul poetului exilat*, București, 1972, p. 100—101; I. Barnea, *Les monuments...*, p. 126—128, nr. 3; idem, *Arta creștină...*, p. 132—133.

¹⁰ A. Rădulescu, *Monumente romano-bizantine din sectorul de vest al cetății Tomis*, Constanța, 1966, p. 28—60; V. Barbu, *op. cit.*, p. 101—103; I. Barnea, *Les monuments...*, p. 125—126; Idem, *Arta creștină...*, p. 128—129.

¹¹ Virgil Lungu, Constantin Chera, în *Magazin Istoric*, XXII, nr. 7/iulie 1988, p. 4—5; idem, în *Die Schwarzmeerküste in der Spätantike und im frühen Mittelalter*, Viena, 1992, p. 94—96 și pl. 10.

tomitană. Caracterul creștin al reprezentării din catacomba romană este evidențiat de înfățișarea pe masă a unui pește, ca simbol al lui Hristos, și de inscripția IRENE, deasupra persoanei din dreapta scenei ¹².

O contribuție de mare valoare la cunoașterea începuturilor creștinismului la Tomis au adus-o unele obiecte de artă minoră. Dintre acestea, primul asupra căruia ne oprim atenția este mult discutata gemă de cornalină, găsită întâmplător în secolul trecut la Constanța, de unde a ajuns la British Museum, în colecțiile căruia se păstrează și astăzi. Pe fața acestei geme este înfățișat Hristos răstignit pe o cruce în formă de T, avînd privirea spre stînga și picioarele pe pămînt. De o parte și de cealaltă se văd cei 12 apostoli, ale căror figuri, stînd în picioare, sînt aproximativ jumătate ca mărime față de cea a lui Hristos. Deasupra crucii este incizat de la dreapta spre stînga cuvîntul grec $\chi\theta\gamma\varsigma$, care reprezintă prescurtarea expresiei „Iisus Hristos, Fiul lui Dumnezeu, Mîntuitor“. Multă vreme și astăzi încă, unii cercetători datează această gemă în sec. II—III, considerînd-o cel mai vechi document creștin de la Tomis și printre cele mai vechi din lume. S-a observat însă că unei datări atît de timpurii i se opune însăși reprezentarea lui Hristos pe cruce, temă iconografică evitată de creștini înainte de sec. IV—V ¹³.

O altă gemă de cornalină cu o reprezentare asemănătoare, se află în colecția Nott de la Roma. Aceasta poartă o inscripție cu numele lui Iisus Hristos, scris greșit, și tot de la dreapta spre stînga, ceea ce a dus la presupunerea că inelele pe care erau montate ambele geme au fost folosite ca sigilii. Dedesubt se vede figura unui miel. Spre deosebire de gema de la Constanța, pe gema de la Roma, Hristos este reprezentat la aceeași mărime ca și apostolii, dar mai sus ca ei, cu picioarele pe un *suppedaneum* și avînd nimb în jurul capului ¹⁴, ceea ce ar data această gemă cu puțin mai tîrziu decît cea de la Constanța, unde Hristos nu poartă nimb ¹⁵.

¹² Johannes Georg Deckers, Hans Reinhard Seeliger, Gabriele Mietke, *Die Katakomben „Santi Marcellino e Pietro“*. Repertorium der Malereien. Tafelband, Città del Vaticano-Münster, 1987 (Roma sotteranea cristiana, VI), Taf. 63, Nr. 78 și Taf. 64, Nr. 78.

¹³ I. Barnea, *Les monuments...*, p. 73—74, nr. 41; Idem, *Arta creștină...*, p. 92, 1; Em. Popescu, *op. cit.*, nr. 53 (cu bibliografia).

¹⁴ P. Maser, *Rivista di archeologia cristiana* LII (1976), 3—4, p. 267—268, fig. 4. Pentru reprezentarea de pe ambele geme a se vedea și E. Lucchesi Palli, *Kreuzigung Christi*, în *Lexikon der christlichen Ikonographie*, Bd. 2, Rom-Freiburg-Basel-Wien, 1970, col. 607. Observația că pe ambele geme este reprezentată nu Răstignirea, ci Hristos „în chip de orant între apostolii Săi“ (P. Diaconu, *Pontica*, 17, 1984, p. 166; V. Lungu, C. Chera, *Pontica*, 23, 1990, p. 177—182), este greșită.

¹⁵ Cf. W. Weidle, *Nimbus*, în *Lexikon der christl. Ikonographie*, Bd. 3, Rom-Freiburg-Basel-Wien, 1971, col. 324.

Contemporan cu aceste două geme este un cunoscut opaiț de lut ars, în formă de pară, descoperit întâmplător, prin anii 1905—1906, în cimitirul tomitan. În mijlocul discului apare figura lui Hristos, în picioare, în costum antic, binecuvîntînd cu ambele mîini. De jur împrejur, se citește inscripția : „*Pacem meam do vobis*“ (Ioan XIV, 27), iar în chenarul circular se văd busturile celor 12 apostoli. Obiectul este considerat de producție italică și o mărturie în plus a caracterului latin propriu creștinismului daco-roman ¹⁶.

Din aceeși vreme este un opaiț de bronz în formă de pește, găsit mai de mult la Constanța, în împrejurări necunoscute. Forma și decorul duc la presupunerea că el a aparținut vreunui locaș de cult creștin. Pe o latură a corpului, în mijloc, se află monograma chi-rho () , prescurtare a numelui lui Hristos, iar pe cealaltă o cruce cu brațele egale și cu extremitățile lățite, ambele în relief ¹⁷.

Cel mai vechi obiect creștin cunoscut pînă acum la Tomis pare un opaiț de lut ars, pe al cărui fund este imprimată de trei ori crucea monogramatică (). Opaițul, datat la sfîrșitul sec. III — începutul sec. IV, a fost găsit în mormîntul nr. 14 din cimitirul roman ce se întindea între str. Basarabi, bd. Republicii și bd. 1 Decembrie 1918. În mormîntul nr. 7 din același cimitir a apărut un alt opaiț de lut ars, de la sfîrșitul sec. al III-lea, pe al cărui disc sunt înfățișați doi pești, ce probabil, nu sigur, pot fi considerați ca avînd simbol creștin ¹⁸. În schimb, nu poate fi considerat simbol creștin ornamentul în formă de „cruce dublă“ de pe piciorul fibulei de bronz cu butoni „Zwiebelknopffibel“, descoperită în mormîntul nr. 37 din necropola a V-a a Tomisului, obiect datat către mijlocul secolului al IV-lea ¹⁹. Acest tip de cruce simplă, nu dublă, nu poate fi mai timpuriu de sec. V—VI. Ornamente asemănătoare se întîlnesc și pe alte fibule de bronz cu butoni în formă de ceapă ²⁰. Chiar dacă ar exista altă dovadă că mormîntul în care a fost găsită fibula ar aparține unui creștin, ornamentul amintit n-ar putea fi interpretat drept simbol creștin pentru perioada respectivă.

¹⁶ I. Barnea, *Les monuments...*, p. 74, nr. 42 ; Idem, *Arta creștină...*, p. 92, 2 ; Em. Popescu, *op. cit.*, nr. 54 (cu bibliografia).

¹⁷ I. Barnea, *Les monuments*, p. 230 ; Idem, *Arta creștină*, p. 230—231, nr. 3 ; Em. Popescu, *op. cit.*, nr. 55.

¹⁸ C. Chera-Mărgineanu, V. Lungu, în *Pontica*, 17 (1984), p. 128—129, pl. 5 ; A. Rădulescu, V. Lungu, în *Actes du XIe Congrès int. d'archéol. chrét.*, Roma, 1989, p. 2 565—2 567.

¹⁹ V. Lungu — C. Chera-Mărgineanu, *Pontica*, 15 (1982), p. 190—193 și pl. 6 ; XVI (1983) p. 228 și pl. 2/21.

²⁰ Cf. Erwin Keller, *Die spätrömischen Grabfunde in Südbayern, München*, 1971, fig. 11, Typ 1, Typ 4C, Taf. 12/1, 5, Taf. 18/6.

**CONSIDERATIONS SUR LES MONUMENTS CHRÉTIENS LES PLUS
ANCIENS DE TOMIS***résumé*

L'auteur fait une analyse minutieuse des plus anciens documents chrétiens découverts à Tomis, jusqu'à présent. L'étude mène à la conclusion que dans la Dobroudja et surtout à Tomis, le christianisme s'était répandu dès les premiers siècles après J. - Christ.

A cet égard, à côté de l'analogie avec la Grèce, on prend en discussion les plus vieilles inscriptions chrétiennes, ainsi que des objets appartenant à l'art mineur, ces derniers ayant une contribution de grande valeur pour la connaissance des débuts du christianisme à Tomis. Des dates intéressantes, on nous offre aussi, sur les plus anciens centres de culte chrétien, là où notre documentation est encore pauvre.